

УДК 316.42+338(497.11)(091)“15/1918“

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6022019.11>

Оригинални научни рад

Драгослав Кочовић

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ ОД XVI ВЕКА ДО 1918. ГОДИНЕ

Сажетак

Рад је посвећен анализи социјалних, економских и политичких приликама српског народа у периоду османске владавине над Србима и борби српскога народа за национално и социјално ослобађање од вековног ропства. Османско царство, у освојеним српским земљама, наметнуло је декадентан привредни, политички и културни поредак. Тиме су до тада сва достигнућа била потрта, и од тога времена овај део Европе заостаје у развоју у односу на Западну Европу. У истом периоду на осталом делу слободне Европе, на основама просветитељства, успешно се развијају све сфере друштвеног живота. У слободном западно-европском амбијенту развијана је духовност, а научна открића су врло брзо имала примену у пракси што је овом делу Европе обезбедило напредак у сваком погледу. За то време, на просторима наших земаља вођена је пре свега, борба за национално и социјално ослобађање од вековног ропства. На Западу Европе развијано је индустријско друштво које је обезбеђивало напредак и развој, а овај део Југоисточне Европе заостајао и имао карактер неразвијене европске периферије. Од тога периода српска друштвена заједница у пост-отоманском раздобљу има специфичан развој

и зависну позицију у међународној подели рада која се осећа до данас.

Кључне речи: социјално, економско, становништво, борба, ослобађање, држава.

1. СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ НАРОДА ПОД ОСМАНСКОМ ВЛАШЋУ

Србија је централна земља балканског полуострва, на размеђи је култура Средње Европе и Мале Азије, географски је простор преко којег прелазе трговачки и војни путеви. Простор Србије је одувек био место интересовања и сукоба великих сила и освајача. Вишевековна османска владавина оставила је тешке последице у свим сферама друштвеног живота. Под теретом великих намета и непрекидног османског насиља дошло је до економског пропадања сељака, уништавања домаћинства на селу и потпуног губитка социјалне сигурности. Османлије феудалци и спахије често су отимали поседе, или су откупљивали земљу од власника уз незнатну новчану надокнаду и тако су за себе стварали велике феудалне поседе. Да би спречио економско пропадање, класно и национално угњетавање, српски народ је прибегао борби против завојевача хајдуковањем, народним бунама, ратовањем на страни Аустрије и народним устанцима. Хајдуковање није могло да поремети однос снага у поробљеној Србији. Хајдуци појединачно или у дружинама су нападали трговачке караване, беговске куће и поседе и царске харачлије, али нису могли ништа више од тога да учине. Међутим, овај начин борбе против освајача чинио је непрекидни симбол отпора све до коначног ослобађања.¹ Организовани устанак Срби су подигли 1594. године против Османлија на простору Баната и Поморишја. Циљ устанка је био да се збаци османска власт и обнови српска држава.² Устанак се брзо ширио, а устаници су ослободили Вршац,

1 „Хајдуци су били бунтовници против државе, по цивилизованим појмовима европским. Али српски народ сматрао их је као борце против насилника, као осветнике своје погажене слободе и права човечанских - јер српски народ сматрао је турску државу и њен „поредак” као насиље над собом”. Светозар Марковић, *Србија на истоку*, Просвета, Београд, 2016, стр. 41.

2 Драго Његован, *Присаједињење Војводине Србији*, Музеј Војводине, Нови Сад, 2004, стр. 61-62.

Бечкерек, Липову, Тител, Бечеј и бројне тврђаве по Банату. Вође устанка: бан Саво, војвода Вељо Миронић и епископ Теодор Несторовић настојали су да обезбеде подршку од хришћанских земаља. Подршка је изостала и Османлије су уз велике напоре, исте године, успеле да угуше устанак. Након слома устанка Османлије су харали српске поседе, мучили, убијали и застрашивали српско становништво.³ Избегле српске старешине и преостали устаници наставили су борбу свуда по Србији, на југу, све до Пећи. Овај устанак је био свесна организација и одлучност да се Срби и Србија ослободе и тиме после 135 година изађу на историјску сцену народа Европе.⁴

Све последице пораза у аустро-османским (аустро-турски) ратовима сносио је српски народ. Тако су Срби 1690. године морали да у знатном броју, око 37 хиљада фамилија, избегну са простора Јужне Србије и пређу на леву обалу Саве и Дунава. Сличну судбину Срби су доживели и 1737. године кад су после великог страдања успели да у малом броју пребегну у Аустрију и Мађарску.⁵ После неуспелих борби против османске власти које је водио Коча Анђелковић 1789. године (Кочина крајина), положај српског народа био је још тежи. Велики број Срба тада је пао у ропство, многи су изгинули, велики број је умро од глади и болести, знатан број је пребегao у Аустрију где су понижавани и злостављени. Један савременик тога доба који је био у избегличкој колони Срба на путу ка Сави писао је: “Путовали смо као Израелци из Египта... гледамо на села кроз која и поред којих смо пролазили, сва већ у траву обрасла, нигде никога у њима нема, све је то отишло било; виногради, вртови, станови – све је то пусто и у корову лежи ...”.⁶ Међутим, Порта је ипак били принуђена, због учесталих

3 „Предводника устанка, епископа Теодора Несторовића, живог су одрали „одрали на мех”, а да би казнили Србе као нацију, још у току устанка, донели су мошти Св. Саве из манастира Милешеве и спалили их на Врачару код Београда”. Мошти су спаљене априла месеца 1595. Драго Његован, *Присаједињење Војводине Србији*, Музеј Војводине, Нови Сад, 2004, стр. 62.

4 Више о томе погледаги, Исто, стр. 61-63.

5 „Године 1690. патријар Чарнојевић, Арсеније III на позивање ћесара Леополда I побуни народ српски против Турака и преведе у Мађарску 37 000 фамилија; а године 1737. патријар Арсеније IV на позивање ћесара Карла VI подигне опет народ да бјежи под аустријску владу, али Турци некако опазе зарана, и бог зна колико хиљада народа погубе, а он само с малином једва утече”. Вук. Ст. Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, превод са немачког, 1837, Нолит, Београд, 1977, стр. 120.; Драго Његован, *Присаједињење Војводине Србији*, Музеј Војводине, Нови Сад, 2004, стр. 13-80.

6 Прота Матија Ненадовић и његово доба – *Кочина крајина 1788-1791*. САНУ, Београд,

буна, на реформу у Србији. Ферманом од 1793. године Србија је добила статус кнежевске самоуправе што је омогућило да српски народ слободно бира кнезове и оборкнезове; забрањен је улазак Османлија у српска села и читлучење; плаћање пореза одсеком и др. Прикупљени порез одсеком износио је 650 хиљада гроша годишње и исплаћиван је у два дела, о Ђурђеви и о Митрову дану. Годину дана касније 1794. године, новим ферманом, утврђена је висина пореза на 15 гроша по глави; одлазак спахија из српских градова, изузев Београда; утврђене су таксе кадијама и забрањено је насиље над Србима; дозвољена је слобода: вере, образовања, подизања цркава и трговине. Поред ових, несумњиво, значајних промена које су регулисале односе између Срба и спахија, на снази је и даље остала обавеза према феудалцима и обавеза према држави: десетак од свих усева и по четири гроша од ожењене главе.⁷ Највећа обавеза био је порез, који су за Османлије прикупљали српски кнезови. Пореска стопа била је велика, што је изазивало незадовољство код народа, због чега су многи одлазили у хајдуке и појединачно или у четама нападали и пљачкали османлијске поседе и караване. Посебно је незадовољство повећано када је Порта 1798. године дозволила јаничарима повратак у Србију. Тада су дахије са јаничарима приграбили сву власт и укинули све повластице Србима дате 1793. и 1794. године. У том периоду кулминира насиље над Србима: пљачке, отимања, злостављања, убијања и силовања била су свакодневна појава

2. СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ НАРОДА ЗА ВРЕМЕ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

Почетком XIX века учестале су буне и устанци против османске власти. Срби су захтевали измену свог друштвеног положаја и нову самоуправу, да сами сакупљају данак и слободно тргују. Вође устанка су знале да без стране помоћи неће моћи да подигну устанак ширих размера. Помоћ су тражили од Аустрије преко мајора Митезера кога у свом писму од 16. априла Карађорђе моли за помоћ и нуди му

1978, стр.71.

7 Владимир Ћоровић, *Илустрована историја Срба, Књига пета*, Политика, Народна књига, Београд, 2006. стр. 9.

вођство устанка: “с нама управљајте, да душмане из ове земље истерамо... Како нам ви заповедате, онако ћемо се владати”. У истом месецу Карађорђе је Шајтинском, капетану аустријске војске саопштио жељу да Аустрија прими Србе под своју заштиту, да све што ослободе дају аустријском цару и на управљање његовом намеснику. Аустријски цар је одбио предлог Карађорђа. Због тога су се Срби окренули за помоћ Русији и 3. маја су упутили писмо руском посланику у Цариграду у коме су изнели сву тежину живота под османском влашћу и жељу да их руски цар узме под своју заштиту и помогне ослобађању од османске власти. Потом је упућена депутација у Русију са молбом да Русија узме у заштиту Србе и помогне у ослобађању и стварању самосталне српске управе под називом “Сербскоје правленије” као нуклеус будуће државе. У Петрограду је српска депутација добила помоћ у новцу од 5 хиљада дуката и обећање да ће се заложити код Порте за српске захтеве уз савет да Срби одмах пошаљу депутацију у Цариград и изнесу тешкоће народа и своје предлоге. Охрабрени подршком и ратним успесима вође устанка су већ 27. августа 1804. године позвале Србе из Херцеговине и других крајева на устанак, ослобађање и уједињење свих српских земаља.⁸ Међународне прилике нису ишле на руку устаницима због приближавања Наполеона и Порте. Наполеон је 8. јуна 1806. године писао Порти: “да против Срба треба употребити најаче мере”.⁹ Отворено је стао на страну Османског царства и нудио своју војску из Далмације и Дубровника да помогну гушењу српског устанка. Због Наполеоновог запоседања Далмације и Боке владика Петар I није услишио позив Карађорђа да крене на устанак.¹⁰ Помоћ Аустрије у муницији, оружју и другим ратним потребштинама била је скромна и одвијала се скривено од освајача са Истока. Због овако тешке ситуације и готово ускраћене помоћи са стране вође устаника су послале

8 Владимир Ђоровић, *Илустрована историја Срба*, Пета књига, Политика, Народна књига, Београд, 2006. стр. 32-34.

9 Исто, стр. 39-40.

10 Вожд српског устанка, Ђорђе Петровић, позивао је на устанак читав српски народ и уједињење Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине. Ђорђе Петровић пише Петру I Петровићу: „да се с војском што се скорије може на помоћ нађете, и да таквија с леђа отуда на Босну ударите, да дижемо све што се честитим крстом крсти, да устане Босна и Херцеговина... да будемо једно...да будемо једна браћа, једно тијело, једно срце, једна душа, под руским покровитељством”. Петар Б. Мандић, *Југославија - илузија или визија*, ЛОМ, Београд, 2002, стр. 26.

1. јула 1806. године Петра Ичка, да са Портом преговара и склопи споразум којим би се Срби обавезали да: плаћају данак одсеком, да приме царског намесника (мухасила), да Срби бране земљу и обављају јавне послове и да се јаничари истерају из земље. Ове захтеве Порта је у начелу прихватила али их није потврдила царским ферманом. Наклоност великих сила према Србима се повећава када су Срби одбили османску понуду да се смире и силом су ослободили Београд 1806. године. У новим дипломатским приликама по први пут се пажња великих сила помера са Грка на Србе: “у први план ступају Срби. Они су први дигли заставу устанка и после много векова ставили на дневни ред не само ослобађање балканских хришћана него и стварање нових хришћанских држава у том делу Европе”.¹¹ Успеси устаника подстичуће су деловали на Србе у Лици, Босни и Аустрији. У Срему је крајем марта 1807. године подигнут устанак под вођством Тодора Аврамовића Тицана који је говорио да је његов циљ обнова српског царства. Значајну улогу у подизању овог устанка имао је учитељ Андрија Поповић. Брзим и енергичним мерама устанак је Аустрија угушила. Побуњеници су помиловани, а вођа устанка погубљен. У Банату је у пролеће 1808. године буну подигао поп Димитрије Ђорђевић-Ђока у месту Крушчици код Беле Цркве. Побуна је била уперена против мађарских племића и чиновника. Ове побуне забринуле су Аустрију која је због тога прибегавала забранама појединих списа, слика, књига и свега онога што би могло подстицати на устанак и угрозити монархију. Ношен на крилима српских победа подигнут је устанак у Босни у Позњу октобра 1807. године. Карађорђе 1808. године тражи од Аустрије да му помогне у снабдевању муницијом и храном, да буду организовани као Војна граница и да их никада не припоје Угарској.¹² За узврат Аустрија је тражила да им Срби предају Београд. То су Срби одбили и у потпуности се окренули Русима. Током 1807. под утицајем Руса приступило се правном уређењу устаничке Србије. Тим нацртом власт Карађорђа је била потпуно ограничена. Тај нацрт руски цар је одбио и наредне 1808. године донет је нови у коме је Карађорђе са законитим потомством признат за првог врховног вођу, а Народни Совјет је имао улогу врховног суда.

¹¹ Исто, стр. 42-43.

¹² Исто, стр. 60-61.

Сву тежину устанка највише је поднео српски сељак. Био је у обавези да и даље плаћа дажбине, с тим што је плаћање вршио српским устаницима, а не Порти. Плаћао је десетак, као државни порез за српску војску и управу, а због осиромашености сељака прикупљање пореза било је врло тешко. Средства из пореза била су недовољна, те су Срби тражили помоћ са стране, пре свега од Русије. Године 1809. уведен је ратни порез од 10 гроша, који су плаћали сви мушкарци од 7 до 80 година. Поред ових пореских обавеза 1810. године за издржавање руске војске Србији (нахијама) је наметнута обавеза обезбеђивања хране за људство и стоку (брашно, зоб, слама, сено и др.). Исцрпљујуће борбе са царском војском потпуно су осиромашиле земљу, јер није имао ко да производи у одсуству сељака који су чинили окосницу српске војске. Због тога су 1805, 1807, 1808. и 1813. биле године велике глади, сиромаштва, завладала је сточна куга, а 1813. године велика суша. Совјет је накнадно увео порез двадесетину од домаћих животиња, како би обезбедио исхрану српске војске, међутим, због сточне куге, блокаде извоза и увоза од стране Аустрије и ратовања, ову обавезу српски сељак није могао да изврши. Потпуна пропаст становништва од глади спречена је обезбеђеним резервама хране у такозваним општинским кошевима које је Карађорђе установио за време Првог српског устанка. Карађорђе је 1811. године Законом, поред осталих одредби, предвидео укидање старешинског кулука. Образовање је у том периоду било на ниском нивоу, манастири су пружали једину могућност да човек научи да чита и пише. Школе су биле врло ретке, било их је у Београду, Пожаревцу, Неготину, Карановцу и Лозници. У школама нису постојали ни елементарни услови за рад, није било ни ваљаних учитеља ни књига, а није било ни клупа ни столица.

3. СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ НАРОДА ПОСЛЕ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

Слом Првог српског устанка 1813. године омогућио је Османлијама да се свете српском народу. Убијали су све мушкарце способне за војску, палили села и пљачкали имовину. Поред свих тешкоћа које је народ трпео, Османлије су захтевале од Срба да им плате порез за све године од 1804. до

1813. године, када они то нису имали одузимања му је имовина, а многи су одведени као робље. Бежећи од терора знатан део становништва нашао је спас у неприступачним планинским и шумовитим пределима. Одвојени од плодних обрадивих површина, главних комуникација и цивилизацијских токова, живели су у оскудици, сиромаштву и беди. У том простору, упркос тешкоћама, друштвени живот се одвијао на вековима ствараним облицима у којима је опстала духовна особеност Срба. Због тешких услова у којима је народ живео 1814. године почеле су буне у Србији. Буна је букнула у Чачанској, Пожешкој, Крагујевачкој и Јагодинској нахији, а 1815. године подигнут је Други српски устанак из ког су Срби добили, на основу споразума са Портом: право да сами сакупљају данак и предају га Османлијама; код сваког муселима и кадије седео је по један кнез који је заједно са њима судио Србима за веће кривице, док су за ситнија дела судили српски кнезови и кметови; у Београду је основана Српска народна канцеларија; врховни кнез Милош Обреновић био је господар над народом у селима, а паша над Османлијама у градовима. На овај начин српска власт се постепено ширила, док се на другој страни османска власт сужавала. Поред великог степена независности Србија је и даље била у обавези да освајачу плаћа харач, чибук, димницу и др. Харач је износио 3 гроша и 2 паре по глави мушкарца од 7 до 80 година. Поред харача, Срби су били у обавези да два пута годишње плаћају порез из кога су финансиране потребе и издаци везира и његове свите, одржавање царских пошта, део средстава одлазио је у цареву касу, једним делом су подмирени трошкови кнеза и других старешина, на плате писара, депутације и др. Кнез је одређивао и друге обавезе у натури - за дочек кнеза, чиновника, старешина, обавезе према кнезу у дрвима, сену и др. Чибук је био порез на стоку, а владика је узимао димницу која је износила једну пару на кућу. Поред пореских обавеза, народ је морао да кулучи за везира, спахије и за поправку путева и утврђења. Османлије-спахије имали су право на десетину од пољопривредних производа. Спахијска су била два гроша од ожењене главе, 20 пара од неожењене, два гроша од воденице, казана, кречане и др. Србија је после 1815. године имала извесну аутономију, али је била међу најнеразвијенијим регионима Европе тога доба са око 600 хиљада становника. Није имала изграђене

институције управљања, образовања, лечења и социјалне заштите. Привреда је почивала на производњи кућних задруга и сеоским заједницама. Села су била раштркана и међусобно удаљена. Куће су биле веома ниске без прозора, покривене сламом и једва су се дизале изнад земље.

4. ДРУШТВЕНО РАСЛОЈАВАЊЕ И СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ НАРОДА У ПЕРИОДУ АУТОНОМИЈЕ СРБИЈЕ

Хатишерифом од 1830. године Србија је добила потпуну аутономију која је обухватала: слободу вере у српским црквама; управљање Србијом вршиће Народна скупштина са Милошем Обреновићем; присаједињавање Србији нахија - Јадра, Рађевине, Алексинца, Крушевца, Крајине и Гургусовца; годишњи данак Порти од два милиона и 300 хиљада гроша; забрану мешања османских чиновника у управу земљом и у сукобе између Срба; Србија има право да држи оружану војску, може оснивати болнице, штампарије и школе; муслиманима се забрањује становање у Србији; Османлије које су желеле да продају имање то су могле учинити у року од једне године; приходи од кућа, винограда, земље и другог заједно су са данком исплаћивани београдској благајни.

Хатишериф из 1830, односно из 1833. године, донео је Србији политичку и донекле економску самосталност. Створени су услови да се брже прелази са натуралне на тржишну привреду, реорганизован је привредни и друштвени живот, наступиле су промене у аграру и дошло је до повећања становништва. Добијање аутономије омогућило је укидање османског аграрног система и претварање великих османских поседа у сеоске и породичне поседе Срба и укидање, до тада бројних, феудалних дажбина. С друге стране отворио се простор за класно диференцирање становништва. Наиме, по доласку на власт, Милош Обреновић је приграбио себи велика имања, добре поседе, доделио је земљу и другим старешинама, својим рођацима и чиновницима. Сељаци су добили оно мало земље што је остало, а то је било јак мало с обзиром да је пољопривредно становништво износило 93,5% од укупног броја становника у ондашњој Србији. Вакуфску

земљу откупљивала је млада сеоска буржоазија која је почела да се формира и издваја као посебна класа. Велики извор акумулације капитала у то време и диференцирања друштва на класе био је старешински кулук кога су користили кнез, нахијске старешине, судије, свештеници и др. На имању Матеје Ненадовића у једној сезони кулучило је 1.005 сељака, “они су окопали, обрали и сабрали 65 врећа кукуруза у тежини 2.080 ока; пшеницу пожелли, уредили и сакупили 2.088 ока; крупник и зоб пожелли, уредили виноград 27 мотика; уровили прошћа око куће 1.106; у Врелу озиратили и сабрали пшенице 780 ока”.

Немаштина, кулучење и самовоља богаташа, довели су до честих буна против кнеза Милоша и других кнежева. Сима Марковић и Павле Цукић 1817. године подигли су буну у шест нахија. Марко Тодоровић Абдула и Стеван Добрњац 1821. године подигли су буну у Пожаревачкој нахији. У Смедеревској нахији подигнута је буна 1825. године под вођством Милоја Поповића-Ђака, која се проширила на Крагујевачку и Пожаревачку нахију. Године 1826. у Београдској нахији букнула је буна под вођством Ђорђа Чарапића. Побуњеници, односно Скупштина устаника, тражила је од Милоша да се прекине са зулумима кнезова. Посебно огорчење имали су према кнезу Петру Вулићевићу. Тражили су да се смање порези и кулук кнезовима, да се укину скеле и ђумруци, да трговина буде слободна, да нико не може бити погубљен без пристанка своје кнежевине и др.¹³

Да би спречио пропадање сељака због експлоатације и кулучења, кнез Милош је 1836. године донео Уредбу у којој је утврђен егзистенцијални минимум земљишног поседа сељака са кућом и стоком, а што се није смело одузети сељаку, без обзира на његове обавезе према другима.¹⁴ Кнез Милош је својим Указом 1837. године укинуо старешински кулук за све, осим кулук за одржавање мостова и путева, такозвани

13 Драгослав Јанковић, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Просвета, Београд, 1951. стр. 76.

14 Ова уредба је допуњена 1861. године са површином земље од 1, 15 хектара (површина од два дана орања). Допуном из 1897. и 1898. године минимум земљишног поседа је подигнут на 3, 45 хектара (површина од шест дана орања). Уз земљишни посед улази: стамбени простор, инвентар, стока за вучу. Овим се желело спречити задуживање сељака и одузимање наведене имовине због дуга. То се уклапало у концепт стварања једнаких услова за живот а тиме јачао осећај за отађбину. (коментар, Драгослав Кочовић)

општенародни кулук. Године 1839. кнез Милош донео је Закон којим је предвиђао државне кредите за сељаке са каматом од 12%. Од ових кредита, иако су њима били намењени, сељаци нису имали велике користи, јер је новац брзо одлазио у руке зеленаша.

Значајан извор акумулације капитала и диференцирања класа у ондашњој Србији били су трговци. Кнез Милош и његови ортаци имали су монопол у трговини сољу и стоком. Значајни приходи су убирани и од превоза путника скелама, као и од воденица. У својој похлепи за богатством, кнез Милош донео је низ других уредби којима је директно омогућавао личну корист, као што су биле уредбе о отварању дућана, забрани давања вересије, заштити народа од дивљачи којом је принудио сељаке да му продају сваку кожу дивљачи, које је он касније штавио и продавао по много већим ценама.

Првобитна акумулација капитала, коју је држава помагала свим средствима (политиком, судством и законодавством), омогућила је прелазак на капиталистички начин производње, што је имало тешке последице за ионако пауперизованог сељака. Као и кнез Милош, који је покушао 1839. године да помогне сељацима, тако је и кнез Михајло 1862. године основао Државни кредитни завод - Управу фондова, која је била намењена за кредите свим произвођачима под повољним условима. Међутим, и ова установа није била наменски употребљена, по су средства узимали чиновници и трговци који су тај новац давали уз високу камату. То је још више допринело презадужености сељака, што је изазвало њихово незадовољство, као и незадовољство народа у целини. Да би спречила даље пропадање сељака, Влада је 1871. донела Закон о окружним штедионицама. Средства из ових штедионица опет су одлазила у руке зеленаша, а све то на терет сељака. Даље пропадање сељака одвијало се и након 1873. године, када је донет тзв. "Закон народног благостања" који је забрањивао да сељак прода кућу и земљу испод шест јутара.

У Србији је доста дуго постојао отпор парним машинама из страха да не угрозе занатску производњу. Но и поред тога бродарство је започело у Србији између 1832. и 1834. године када је произведен први брод у Смедеревском бродоградилишту

по наређењу Владе Србије. У наредној деценији бродарство се нагло ширило, али је развој српске трговачке флоте спречавала моћна Аустрија.¹⁵ Аустроугарска је спречавала развој железнице, а посебно изградњу пруге од Београда ка лукама на мору (које нису биле под влашћу Аустроугарске Бар, Улцињ и др.). Доминантна позиција Аустроугарске у Европи спречавала је привредни развој Србије, тако да је Србија међу последњим земљама у Европи кренула у индустријализацију. Одредбе Берлинског конгреса забрањивале су Србији увођење заштитних царина јер је Аустроугарска желела Србију само као извор сировина и тржиште за своје производе.¹⁶

5. ДЕМОГРАФСКА КРЕТАЊА И ПРИВРЕДНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Почетком XIX века Србија је била једна од најређе насељених земаља у Европи. У њој је 1833. године на једном квадратном километру живело свега 12,5 особа. Услед пораста наталитета и досељавања из околних региона број становника се у периоду од 1834. до 1914. године повећао са 678 192 на 2 971 700 становника. У циљу повећавања становништва и јачања људског потенцијала кнез Милош је дозволио слободно узимање необрађене земље и шума у posed. Лично је додељивао земљу и нове posedнике ослобађао од пореза. То је стимулисало становништво из околних крајева: Црне Горе, Босне, Македоније и Војводине да се досељавају у Србију и у раздобљу од 1834. до 1874. године доселило се 666 000 Срба. Ово досељавање било је регулисано Уредбом о насељавању бегунаца из Турске од 27. априла 1861. године; Законом о насељавању странаца од 27. фебруара 1865. године и Законом о насељавању од 15. јануара 1880. године. Уредбом из 1861. године било је предвиђено да досељеници добију земљу највише до шест дана орања на рок од 15. година, после истека тог рока прелазила би у својину корисника. Допуном ове Уредбе, досељеници су могли да из општинске касе добију новчану позајмицу без камате. Средства за ове потребе обезбеђивала је Влада Србије и руски конзулат. Законом о насељавању странаца из 1865. године, досељеници су имали

15 Трајан Стојановић, *Балканска цивилизација*, Центар за геопоетику, Београд, 1995, стр. 85.

16 Исто, стр. 90.

одређене погодности, добијали су: извесну количину новца, куће, земљу и стоку. Закон о насељавању из 1880. године имао је за циљ да правно ближе уреди питање колонизације Топличког и Врањског округа. Овај Закон није предвиђао новчана давања досељеницима већ само доделу земље, четири хектара по породици.¹⁷ Захваљујући аграрној политици, повећаној пољопривредној производњи и патријархалној породици у периоду од 1880 до 1910. године број становника Србије се повећао за 71,3%. Запажено се повећава природни прираштај становништва, који је био највећи између 1881. и 1885. године 21‰ годишње, а у предвечерје Првог светског рата природни прираштај у Србији износио је 14,8‰.

Пораст становништва, додела земље без накнаде и потреба за прехранбеним производима условљавали су потребу за развојем пољопривреде. Међутим, ондашња продуктивност није могла да задовољи потражњу за пољопривредним производима. Упркос модернизацији која је у сектор пољопривреде запажено кренула од 1850. године, ипак је пољопривреда била екстензивна са једностраним коришћењем земљишта у гајењу житарица. Примитивна обрада земље давала је ниске приносе. Због тога је Србија почетком XX века у производњи житарица заузимала једно од последњих места у Европи. Холм Зундхаусен пише: “Све у свему, аграрни сектор се налазио...још и седам деценија после разградње османског аграрног уређења, на изузетно ниском нивоу развоја. Интензивирање метода обраде није успело да изађе изван датих граница... О модернизацији пољопривредног сектора, дакле, једва да је могло да се говори”.¹⁸ Увећавање обрадивих површина постизало се искључиво крчењем шума. Од Првог српског устанака па у наредних сто година уништено је од 1,7 до 2 милиона хектара шума које су претворене у пашњаке и оранице. Покушаји исушивања мочварног земљишта нису дали никакве резултате због маларије која је у то време харала, а која је искорењена тек двадесетих година XX века. Упркос додели земље и крчењу шума превладавали су ситни земљишни поседи од 2 хектара са којих није могла да се обезбеди ваљана исхрана. Око две петине власника земље

17 Више о томе погледати: Милош Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861-1880*, Историјски институт, Београд 2004, стр. 10-204.

18 Мари Јанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Клио, Београд, 2004, стр. 59.

посеђовало је између 2 и 5 хектара што је донекле могло да обезбеди прехранивање породица. Једна четвртина су имања која су била величине од 5 до 20 хектара. Већих поседа у то време било је врло мало. Сточарска производња је губила на квалитету, томе је погодновало одсуство тржишне оријентације у производњи млека и млечних прерађевина. Између 1860. и 1910. године број оваца, коња и говеда опао је за половину по становнику. У истом периоду број свиња се смањивао по становнику са 164 на 22,5.¹⁹ У раздобљу од 1863. до 1910. године у Србији је било око 16 хиљада најамних радника који су радећи на туђим имањима делимично ублажавали своју и породичну оскудицу и сиромаштво. Због трговинског рата са Аустроугарском од 1906. до јануара 1911. године и увођења заштитних царина Аустроугарској, Србија се окренула ка новим тржиштима Немачке, Египта, Француске, Русије, Енглеске, Швајцарске и др. Оријентацијом ка новим тржиштима Србија је избегла снажан притисак северозападнoг суседа и успела да сачува привредну независност и опстанак државе.²⁰

Због слабе исхране здравље становништва је било угрожено, посебно од туберкулозе. У раздобљу од 1893. до 1910. године број умрлих од туберкулозе повећао се са 2,89 на 3,22 на хиљаду становника. Због неодговарајуће исхране и лоших услова становања поред туберкулозе и маларије биле су распрострањене и друге болести.

Крајем XIX века била је распрострањена неписменост, 83% становништва није знало да чита ни да пише. Обзиром да је образовање основа сваког развоја 1882. године у Србији је уведено обавезно основно образовање. Обавезним описмењавањем отпочео је процес развијања способности људског потенцијала и јачања људског ресурса у процесу општег препорода српске заједнице. Међутим, због вековне подчињености и забране школовања од завојевача, тешко се могло очекивати да образовање брзо захвати целокупно друштво. Поред тога недостајале су школе, учитељи и школска учила. Због тога је било потребно да прође пола века од увођења обавезног основног образовања да се неписменост

19 Исто, стр. 69.

20 Исто, стр. 159.

становништва са 83% смањи на 50%.²¹ У Србији је 1910. године било 87 стручних школа са 6731 учеником. Са становишта улагања у образовање и образовни систем Србија је у том периоду била на последњем месту у Европи. Разарања током Првог светског рата захватила су и онако скроман број школских зграда што се јако негативно одразило на укупан образовни потенцијал и просторне капацитете.

6. ЗАКОНСКО РЕГУЛИСАЊЕ ЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈА СРБИЈЕ И ПОЛОЖАЈ ЗАПОСЛЕНИХ

Принцип слободне трговине формулисан је 1838. године на основу којег је донет Закон 1839. године. Овим законом било је одобрено да сваки округ може имати по један вашар (пијаца, панађур) годишње (где се продавало и куповало). Законом о сеоским домаћинствима из 1870. године, допуњен 1891. године, регулисао је удаљеност дућана од града. На вашарима је забрањена продаја ситне робе 1859. године. Либерализација увоза уведена је 1865. године која је укинута 1884. године, и могла се продавати само роба произведена у Србији. Током 1865. године легализовани су све пијаце које је народ у међувремену самовољно основао. Да би се успоставила контрола над трговином министар је 1894. године забранио рад 40 пијаца. Почети индустриског развоја јављају се са набавком прве парне машине 1863. године. Увећава се број радника и постепено се стичу потребни друштвени услови за прве успехе радничке класе. У последње две деценије XIX века Србија се у индустријском погледу развијала веома брзо. Према статистичким подацима у Србији је 1897. године било 141 разноврсно индустријско предузеће, 13 рудника, 10 пивара, 172 млина. Постојало је Српско бродарско друштво, била је развијена трговина унутар и изван земље, железничка мрежа имала је преко 500 километара. Развој индустрије и привредни успон земље омогућио је развој крупног капитала и оснивање банака. Укупан развој индустрије помагала је држава повластицама које су Законом о помоћи индустријским предузећима из 1874. године биле предвиђене. Законске повластице су обилато користили власници рудника, шума и

21 Исто, стр. 282.

индустрије у виду ослобађања од пореза од 10 до 30 година, бесплатног превоза својих производа железницом, заштите од стране конкуренције на увоз робе. Убрзан развој индустрије увећао је број индустријских радника, у последњој декади XIX века било их је око 38 000, а радили су врло тешке послове у ропским условима рада. Дневно су радници обављали послове веома дуго, у трајању од 14 до 16 часова. Све последице индустријског развоја на положај радника, које су се јављале пре 50 и више година у Западној Европи, почеле су у Србији сада да долазе до изражаја. Наиме, ионако ниске наднице имале су тенденцију сталног опадања. Просечна најамнина радника 1891. године износила је 1,32 паре, да би 1897. године износила 1,21 динарску пару²². Глад је владала у бројним радничким породицама. Да би што више експлоатисали радника, послодавци су прибегавали исплати најамнине кроз новчане бонове или тантузе за које је радник могао куповати робу само у продавницама послодавца по ценама које су биле, у неким случајевима, дупло веће од оних у граду. Због слабе заштите, дешавале су се честе несреће на послу, од 600 до 900 годишње. У том времену радничко законодавство уопште није постојало.

7. УСЛОВИ РАДА И ЕКОНОМСКО-СОЦИЈАЛНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СТАНОВНИШТВА

Почетком XX века капиталистички развој Србије одвијао се врло брзо. Повећан је број најамних радника на око 70 хиљада, а њихови услови за живот и рад постајали су све неподношљивији. Најамнина је била толико ниска да је неретко износила 0,20 пара, а највећа месечна зарада није могла да пређе 25 динара. Радни дан је и даље износио од 14 до 16 часова дневно. У таквим условима највише је експлоатисан рад жена и малолетне деце од 8 до 10 година, која су била изложена великим здравственим последицама.

Бројчано већ нарасла радничка класа, ниска најамнина, тежак и дуг исцрпљујући радни дан, потпуна обесправљеност, нагонила је раднике на организовано супротстављање

22 Драгослав Јанковић, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Просвета, Београд, 1951, стр. 156.

послодавцима. Преко синдикалних организација радници су се залагали за сигурније и веће наднице, укидање прековременог рада и рада на парче, смањивање дужине радног дана и утврђивање минималног износа надница, укидање рада недељом и др. Радници су међусобно ширили солидарност, пружали једни другима заштиту у остварењу својих права код послодавца. Главни раднички савез руководио је овим пословима и помагао радницима у штрајку, када остану без посла или када су болесни и у другим сличним ситуацијама.

Међутим, запаженији резултати у побољшавању положаја запослених нису постигнути. И поред повећања броја запослених, земља је и даље била доминантно аграрна са екстензивном производњом. Свега 8,9% становништва живело је од индустрије, рударства, трговине, саобраћаја и угоститељства. У предвечерје Првог светског рата две трећине становништва располагало је са мање земље него што је било неопходно за покривање елементарних потреба човека. Због тога је око 5% становништва трагало за додатним приходом. Више од половине становништва није имало комплетну запрегу, једна трећина није имала ниједан плуг и ниједну пољопривредну алатку, 18% није имало своју кућу, 28% је живело у апсолутно нехигијенским условима, 30% није имало било какво ноћно осветљење, 38% никада није спавало у кревету. Једва да је једна трећина сеоског становништва Србије могла да обезбеди просту репродукцију, једна четвртина становништва могла је да се исхрани са сопствених њива, а остало становништво после жетве имало је само месец дана житарица за исхрану. Након тог кратког периода морали су да купују жито и да живе у сиромаштву и беди.²³

8. ЕКОНОМСКО-СОЦИЈАЛНЕ ПОСЛЕДИЦЕ РАТА ОД 1912. ДО 1918. ГОДИНЕ

Почетак балканских ратова 1912. године означио је за Србију шестогодишње непрекидно ратовање које је блокирало привредни живот, а произвело велике губитке, материјална разарања и људске жртве. Људски губици Србије у Првом светском рату су били 1,2 милиона или 38% становништва

23 Мари Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Клио, Београд, 2004, стр.72.

углавном цивила. То је највећи број страдања у односу на број становника од свих држава које су учествовале у рату. Имала је 114 хиљада ратних инвалида и око 150 хиљада инвалида цивила. Ратна штета у Србији 1919. године процењена је на 7 до 10 милијарди златних франака по ценама из 1914. године.²⁴ У рату је уништена половина српске имовине. Пољопривреда као основна привредна грана претрпела је штету од 3 милијарде златних франака, уништено је 70% сточног фонда. Пред Први светски рат око 100 хиљада домаћинства било је упућено на додатни посао јер од пољопривреде нису могли да преживе. Домаћинства која су поседовала од један до два хектара две трећине потребних прихода стварали су на свом поседу, а домаћинства са поседом до једног хектара изван свог имања зарађивали су 51,4% потребних прихода.²⁵ Народи који су били под Аустроугарском, углавном, су прошли без већих материјалних и људских губитака (мисли се на оне који су се ујединили у нову државу).²⁶ Индустрија и рударство су ратом паралисани, фабрике су готово све уништене или оштећене тако да производња дуго није могла да се покрене. Од 112 предузећа која су преживела ратна разарања свега 26 је могло да одржи један минимални погон. Велики део индустријске опреме био је уништен, а оно што је преостало било је неупотребљиво.²⁷ Југословенска делегација је захтев Србије од 2,5 милиона франака испоставила на Париској мировној конференцији као минимална средства за обнову привреде.

9. СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА И РАЗВОЈ СОЦИЈАЛНОГ ЗАКОНОДАВСТВА

Доласком Милоша Обреновића на власт после Другог српског устанка постепено се предузимају мере социјалног карактера. Оне су пре свега биле у форми ослобађања од пореза појединих категорија становништва. Тако су плаћања пореза ослобођења остарела лица изнад седамдесет година и брачни парови у првој години брака. Милош Обреновић је спроводио својеврсну аграрну реформу како би ублажио

24 Исто, стр. 203.

25 *Статистички преглед Краљевине Југославије по бановинама, попис 1921*, Београд, 1931.

26 Мари Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Клио, Београд, 2004, стр. 204.

27 Исто, стр. 204.

сиромаштво и решавао социјалне проблеме. Одузимао је земљу велепоседницима и делио је досељеницима из неослобођених српских крајева. Кнезови и кметови били су у обавези да доделе земљу не само избеглицама већ и осталим сиромашним сељацима који су били без земље. Општински кошеви и даље су начин обезбеђивања резерви хране, а они су, у суштини, претеча савремених робних резерви.

Зачеци социјалне заштите јављају се увођењем првих пензија које су додељиване из касе кнеза Милоша. Право на ову пензију имале су удовице народних старешина и вођа Првог српског устанка. Из државне касе исплаћиване су пензије заслужним појединцима из Првог и Другог устанка. Касније се социјална заштита шири и њоме су обухваћени рањеници, ратни војни инвалиди и породице погинулих и несталих ратника, што је било регулисано 1860. и 1878. године. Поред тога, социјална заштита остваривана је на основама солидарности у виду добровољних прилога. Тако су 1846. године обезбеђена средства у Фонд за инвалидне и убоге, а 1856. године добровољним прилозима прикупљана су средства за изградњу болнице за лечење слуга и сиротиње у Београду. Потом се развијају добротворне организације – тако 1872. године настаје Друштво за васпитање сирочади и напуштене деце, 1880. године Дом за сирочад. Ратне околности 1876. године условиле су формирање друштва Црвеног крста Србије. Друштво за васпитање запуштене деце и ратне сирочади из ратова од 1876. до 1879. године основано је 1879. године. Поред уобичајене солидарности као људског чина у решавању и превазилажењу тешкоћа, солидарност се испољавала и у институционализованој форми у циљу пружања помоћи када су у питању социјални случајеви. Тако су крајем XIX века постојала свадбена, укупна и друштва за помоћ у случају болести и смрти.

Социјално осигурање почиње Уредбом из 1841. године, којом су били обухваћени државни чиновници у случају укидања радног места са накнадом у висини половине добијане плате до поновног запослења. Исте године донета је Уредба којом су осигурани чиновници са најмање десет година службе у случају телесне инвалидности или душевне болести. У овим случајевима за десет година стажа припадала је пензија

у висини једне четвртине плате, а увећана је за четвртину за даљих десет година службе. Са четрдесет година стажа висина пензије била је једнака оствареној плати. Године 1843. проширено је законодавство породичним пензијама за удовице и сирочад чиновника, а оснивају се и учитељски пензионери фондови.

Осигурање радника почиње доношењем Закон о занатима 1847. године, који је допуњаван 1849. и 1853. године и био је на снази све до 1911. године. Прворазредни циљ овог закона био је заштита еснафских организација и градских занатлија од неквалификоване конкуренције са села. Уједно, њиме је регулисан: однос између мајстора, шегрта и калфи; решавање спорова између чланова еснафа; давање стручних мишљења; заштита чланова од болести; заштита оболелих шегрта и калфи. Нови облик осигурања радника (братимске благајне) јавља се 1866. године у форми каса за пензијско, инвалидско и здравствено осигурање. Бројчано увећавање и организовање радника постепено се претварало у значајну друштвену снагу, што је резултирало доношењем Закона о радњама 1910. године. Овим законом било је предвиђено обавезно социјално осигурање радника за случај болести, несреће на послу и факултативно за случај старости, изнемоглости и смрти. Овим је учињен значајан корак ка хуманизацији односа у друштву, упркос осуди овог Закона од стране опозиционих и владајућих странака. Закон су оспоравале социјалистичке снаге јер њиме нису били обухваћени сви захтеви радника и знатно су ограничени њихови интереси. Владајуће странке супротстављале су се овом Закону јер су сматрале да овакво решење пружа превише радничкој класи. Међутим, и поред свих оспоравања и подржавања, ове законске одредбе никада нису примењиване у пракси због отпора конзервативних снага и неразвијене материјалне основе друштва.

10. СОЦИЈАЛНО-ПОЛИТИЧКИ САДРЖАЈИ ПРОГРАМА ПОЛИТИЧКИХ СТРАНАКА

Половином XIX века у Србији није било развоја и обликовања разнородних политичких идеја и погледа који би били у основи политичке мобилизације становништва и

изградње земље на основама демократије. То је последица вишевековног ропства под Османском империјом, која је функционисала на феудалној организацији друштва са изразито ниском продуктивношћу. Истовремено живот се одвијао, углавном, у великим породицама и породичним задругама које су биле везане за земљу што је условљавало веома слабу покретљивост српског становништва. Градови су се споро развијали и били су паланачког карактера у којима је 1874. године живело свега 10,24% становништва.²⁸ Индустријска производња није постојала, а самим тим није било индустријског пролетаријата као снаге коју политички треба усмеравати, обликовати и организовати. Није било ни других снага које би биле носиоци политичких идеја и реформи. Образовно-просветитељски рад је био у повоју, можемо рећи готово на самом почетку. При томе морамо имати у виду да је постојао један број образованих и напредних младих људи, са извесним утицајем, али они нису бројчано представљали никакву снагу у погледу носиоца политичких и других реформи.²⁹ У другој половини XIX века у Србији се развија партијски живот који је текао у континуитету крећући се од идеја преко покрета до програмског профилисања странака.³⁰ Тако су настале Социјалистичка, Либерална, Народна и Радикална странка, а на самом почетку XX века настала је Социјал-демократска странка. Програмски је била организована и Демократска странка, али се није никада конституисала.³¹ Оснивачи ових

28 „Спорост развитка градова у Србији пада у очи нарочито онда када се број његовог градског становништва упоређи са бројем градског становништва у капиталистички развијеним земљама западне Европе. У Србији је 1874 године било 10,24% варошана, а у Немачкој 1871 године 36%. Док је у Француској 1886 године било 37% градског становништва, у Србији је 1890 године било 13,2% варошана... У Србији, на пример, у периоду 1874 до 1890 године пораст варошког становништва у процентима износи 3%, у Немачкој у приближно истом периоду број градског становништва порастао за 11%”. Драгослав Јанковић, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Просвета, Београд, 1951, стр. 144.

29 „Малобројна интелектуална омладина, мада је извршила извесан позитиван утицај и дала подстицаја и подршке многим грађанима и сељацима... није још представљала такву друштвену снагу која би могла одиграти значајну идеолошко-политичку и организаторску улогу у Србији тога времена”. Драгослав Јанковић, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Просвета, Београд, 1951, стр. 108.

30 Више о томе погледати: Предраг Терзић, *Слобода у сенци круне: Србија између народне суверености и политичког елитизма*, Завод за уџбенике, Београд, 2018.

31 Нова политичка струја јачала је после српско-османских ратова 1876-1878. године, која се народу програмски представила у листу „Народно Ослобођење”. Ова струја је била реакција на до тада владајућу либералну: „која се служила опсадним стањем, потпуним угушивањем јавне речи, деморалисањем и насиљем сваке врсте. Народ је очекивао политичке спасиоце

странака су углавном били школовани у европским напредним земљама где су се сусретали са идејама социјализма, демократије, радикализма и изградње друштва на основама владавине права, поделе власти и одговорности државе. Због тога не чуди велика програмска сличност и сродност када су у питању: одбрана и учвршћивање стабилности земље; развој домаће привреде, изградња финансијских институција и праведност у кредитирању; једнакост свих људи пред законом; општинска самоуправа; слобода штампе и информисања; слобода политичког окупљања и удруживања и пријатељска сарадња са земљама у окружењу. У делу економско-социјалних програмских начела заједничко у програмима је одговорност општина, срезова и округа за подстицај и развој привреде, здравства и образовања; ослобађање породица и сеоског становништва од дугова; сигурност имовине и личне сигурности; развој школства уз правилан територијални размештај школа и бесплатно образовање за сиромашне ученике; оспособљавање школске деце за самосталан живот и рад и др.

ЛИТЕРАТУРА

- Јагодић Милош, *Насељавање Кнежевине Србије 1861-1880*, Историјски институт, Београд, 2004.
- Јанковић Драгослав, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Просвета, Београд, 1951.
- Крстић Василије, Љушић Радош, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Књижевне новине, Београд, 1991.
- Мандић Б. Петар, *Југославија - илузија или визија*, ЛОМ, Београд, 2002.
- Марковић Светозар, *Србија на истоку*, Просвета, Београд, 2016.

који ће га избавити из ропства либералног”. Демократе су се окупиле око листа Народно ослобођење чији је власник и оснивач био Манојло Ђорђевић-Призренац, најпознатији српски писац са Космета у XIX веку. В. Крстић, Р. Љушић, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године*, Књижевне новине, Београд, 1991, стр. 127-129.

- Мари Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Клио, Београд, 2004.
- Његован Драго, *Присаједињење Војводине Србији*, Музеј Војводине, Нови Сад, 2004.
- Прота Матија Ненадовић и његово доба – *Кочина крајина 1788-1791*, САНУ, Београд, 1978.
- Стојановић Трајан, *Балканска цивилизација*, Центар за геопоетику, Београд, 1995.
- *Статистички преглед Краљевине Југославије по бановинама*, попис 1921, Београд, 1931.
- Терзић Предраг, *Слобода у сенци круне: Србија између народне суверености и политичког елитизма*, Завод за уџбенике, Београд, 2018.
- Ћоровић Владимир, *Илустрована историја Срба, Књига пета*, Политика, Народна књига, Београд, 2006.

Dragoslav Kočović

SOCIAL-ECONOMIC CIRCUMSTANCES IN SERBIA FROM XVI CENTURY UNTIL 1918

Resume

Economic-social circumstances during Ottoman occupation were exudingly difficult and hit a large percentage of population in its most extreme form, poverty and destitution. Social decay was the common imprint over entire Serbian population. Constant battles and uprisings of Serbian people demanded harsh material and human sacrifices. Wins and losses kept shifting with the constant belief forged that only through fight the liberation will come. In time, such orientation resulted in conqueror's concessions towards Serbs. The period of liberation was very drawn-out but resulted in freedom in the end and international recognition of the Serbian state. In the free country, economic-social legacy was deeply strenuous and the effort to stabilize social circumstances and kick off national industrial development took a long time. This process gave good initial results but created numerous controversies. Corrugation of production required an increase of number of workers, and their growth conditioned social legislation which regulated numerous issues in the Serbian community. In time, influenced by the international labor movement, humanitarian ideas and uptakes, difficult internal economic and social circumstances, organized labor activity started establishing in the country. This organized activity manifested as syndicates and political organisation of workers, who were politically groomed and actively steered through them. Political organising was becoming most influential at the end of XIX and the beginning of XX century. Syndicates primerey strived to achieve shorter working days and larger wages, using strike as a method of confronting

and mutual solidarity as a means of survival opposing the ruling class. Political parties used their programmes and political games to influence the improvement of the position of the employed and the changing of social terms and conditions.

Keywords: social, economic, population, fight, liberation, state.

* Овај рад је примљен 21. марта 2019. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 1. јуна 2019. године.